

UDK: 316.422(497.11)

Izlaganje sa naučnog skupa

MODERNIZACIJA SRPSKOG DRUŠTVA – POKUŠAJI I OGRANIČENJA¹

Latinka Perović

Institut za savremenu istoriju, Beograd

Modernizacija srpskog društva, kao tema, predstavljala je belo polje u srpskoj historiografiji sve do devedesetih godina XX veka.² Ni sam pojam *modernizacija* nije bio preciziran. Okviri eventualnih istraživanja nisu bili određeni ni prostorno ni vremenski. Sve to, samo po sebi, znači da nije bila izgrađena ni metodologija istraživanja modernizacijskih procesa. Nisu vršena upoređivanja ni sa drugim zemljama, ni po pojedinim razdobljima razvoja Srbije u moderno doba. Zbog toga, naravno, nije moglo biti ni riječi o multidisciplinarnom proučavanju modernizacijskih procesa koje bi jedino moglo dovesti do uspostavljanja geneze ovih fenomena koji su bitno uticali na sadržaj i dinamiku modernizacije srpske države i društva; u prvom redu, dominantne socijalne i nacionalne ideologije, kao i vrednosti institucija (kolektivizam, crkva, vojska) na kojima se ta ideologija temeljila i koje su nju povratno učvršćivale.

U prostornom smislu, postoje tri okvira u kojima se odvija proces modernizacije srpske države i društva. *Prvi*, teritorija pod Otomanskom imperijom na kojoj se, od početka XIX veka (revolucija 1804) pa do kraja Prvog svetskog rata, obnavlja i

¹ Referat podnesen na trećem *Dijalogu* istoričara iz BiH održanom u Neumu 10.-12. septembra 2004. godine.

² Prvi pokušaj istraživanja modernizacijskih procesa učinjen u zbornicima: *Srbija u modernizacijskim procesima XX veka*, Beograd, 1994; *Srbija u modernizacijskim procesima XIX i XX veka. 2. Položaj žene kao ogledalo modernizacije*, Beograd, 1998; *Srbija u modernizacijskim procesima XIX i XX veka. 3. Uloga elita*, Beograd, 2003.

funkcioniše srpska država: od 1833. kao Kneževina Srbija, a od 1882. kao Kraljevina Srbija; paralelno s tim – razvoj Srba pod Austro-Ugarskom.³ *Drugi*, Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca koja je stvorena na kraju Prvog svetskog rata (1918). Srbi su se prvi pu našli u jednom državnom okviru, ali sa drugim narodima. Nakon diktature srpskog kralja Aleksandra, odnosno njegovog pokušaja da integralističkom ideologijom jugoslovenstva cementira jedinstvo države koju su potresali sukobi naroda kod kojih je bio završen proces nacionalne integracije ili je nezadrživo bio u toku, Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca promenila je ime (1929) u Kraljevina Jugoslavija. Pod ovim imenom je i doživela slom 1941. godine. *Treći*, Jugoslavija obnovljena na kraju Drugog svetskog rata na osnovama novog državnog uređenja, ali i novog političkog i socijalnog poretka: republika umesto monarhije, federacija umesto centralističke i unitarne države, državna privreda, politički i ideološki monopol Komunističke partije umesto privatne svojine i višepartijskog sistema. Treba reći da su osnove za jedinstvo na federalnom uređenju zemlje postavljene već ranih dvadesetih godina na komunističkoj levisi u svim narodima Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca. Obnova Jugoslavije nakon antifašističkog rata imala je odlučujuću ulogu u dolasku te levice na vlast.

Vremenski, ako se atributi državnosti koje Srbija dobija početkom tridesetih godina XIX veka uzmu kao esencijalna pretpostavka modernizacije, onda se može govoriti o iskustvu koje je staro već 160 godina. To je dovoljno dug period da se odgovori na pitanje: da li postoje konstante procesa modernizacije u svim pomenutim okvirima?

Srpsko društvo se opisuje kao društvo bez vertikale i naziva se "spljoštenim" društvom. Istraživanja, međutim, pokazuju da celokupnu istoriju Srbije karakteriše sukob dveju istorijskih tendencija, dveju vertikala: patrijarhalne i moderne. U središtu podele je odnos prema Zapadnoj Evropi. Ova podela se može uporediti sa podelom na *slovenofile* i *zapadnjake* do koje je došlo u ruskoj intelektualnoj eliti tridesetih godina XIX veka, ali prosta analogija nije moguća. Da bi se razumeo proces kristalizacije ove podele u Srbiji moraju se razlikovati faze razvoja kroz koje ona prolazi u moderno doba.

Od 1833. do 1878. godine Srbija dobija "turski" ustav (1838); prvi spoljnopolitički program, poznato *Načertanije* Ilije Garašanina (1844); postavlja pitanje zakonodavne vlasti narodnog predstavništva (1858); dobija prvi nacionalni ustav (1869); učestvuje u istočnoj krizi (ustanak u Bosni i Hercegovini 1875, srpsko-turski rat 1876, rusko-turski rat 1878). Već od tridesetih godina šalje svoje mlade ljude na fakultete prirodnih i humanističkih nauka i u vojne škole u Zapadnoj Evropi i duhovne

³ Vidi: Lazar Vrkić, *Pojam i biće srpske nacije*, Sremski Karlovci-Noví Sad, 2004.

akademije u Rusiji. To je, kako je dobro rečeno, *planirana elita*.⁴ Iz nje se regrutuju prvi pisci zakona, organizatori ekonomskih, političkih i kulturnih institucija, pisci i prevodioci, pokretači listova. Paralelno sa ovom *planiranom elitom* stvara se elita u srpskom narodu u Austro-Ugarskoj. Živeći u pravnoj državi, ona se bori za građanska prava i da bi očuvala svoj identitet težište stavlja na razvoj jezika i kulture. To stvara izvjesnu napetost u njenim odnosima sa elitom u Kneževini Srbiji koja je mnogo više zaokupljena idejom dovršenja oslobođenja i ujedinjenja srpskog naroda, dakle državom, a ne društvom. Srbija se u čitavom ovom razdoblju razvija kao policijska država.

Novo, i u istorijskom smislu presudno razdoblje, postaje razdoblje od 1878. godine, kada je Srbija stekla državnu nezavisnost, odnosno dobila status subjekta međunarodnog prava. Berlinski ugovor je odredio okvir, ali u Srbiji su se oštro sukobljavali oko toga čime da se taj okvir ispuni. Sadržaj unutrašnje politike bio je uslovljen odnosom prema dovršenju nacionalnog oslobođenja i ujedinjenja srpskog naroda u jednu državu. Tada se i kristalisala jedna od najvažnijih konstanti razvoja Srbije u moderno doba. Pokazalo se da je stvaranje države koja bi obuhvatila čitav srpski narod putem ratova za teritorije na kojima on živi nespojivo sa unutrašnjim razvojem realne srpske države. Odnosno, pokazalo se da su socijalna dimenzija kolektivizma, zasnovanog na patrijarhalnim ustanovama ekonomske jednakosti, i nacionalna dimenzija, sa državom čije granice idu do poslednjeg Srbina – jedinstvena ideologija.

Orijentacija male nezavisne države na razvoj u dubinu, to jest na pravnu, ekonomsku, kulturnu i političku modernizaciju, shvaćena je kao izdaja *zavetne misli* o oslobođenju i ujedinjenju čitavog srpskog naroda, koja se zapravo svodila na obnovu srpske srednjovekovne države. Oslanjanje Srbije na Austriju primljeno je kao okretanje leđa Rusiji, središtu pravoslavlja i slovenstva, okosnici budućeg slovenskog saveza. U tom su se kontekstu i kristalisale dve različite istorijske tendencije, patrijarhalna i moderna vertikalna u razvoju Srbije u modernom doba. Sa organizovanjem prvih političkih partija (1881), ove tendencije su se jasno profilisale. Najduže je trajala i bila najbrojnija Narodna radikalna stranka. Ona je ponikla iz socijalističkog pokreta koji je u Srbiji početkom sedamdesetih godina dostigao značajne razmere i koji je utemeljio ideologiju neponavljanja zapadnoevropskog puta i po definiciji je antikapitalistička i antiliberalna. Daleko slabije, Napredna i Liberalna stranka, bile su na tragu zapadnoevropskog puta, odnosno izgradnje realne srpske države posle

⁴ Vidi: Ljubinka Trgovčević, *Planirana elita. O studentima na evropskim univerzitetima u XIX veku*, Beograd, 2003.

1878. godine kao moderne države, po uzoru na zapadnoevropske države.⁵

Do ove podele, koja je, kao i podela na *slovenofile* i *zapadnjake* u Rusiji, nadživela sedamdesete i osamdesete godine XIX veka, došlo je u malobrojnoj eliti mlade nezavisne srpske države. Nikola Pašić, koji je u mladosti pripadao socijalističkom pokretu, a zatim bio vođa Narodne radikalne stranke od njenog nastanka do svoje smrti (1881-1926) precizno je odredio i mesto i suštinu ove podele: "Prosti narod može se kazati bio je nezadovoljan rezultatom (Berlinskog kongresa – L.P.) ali se nije upuštao u dalja ispitivanja. Inteligencija pak podelila se je u dva razna tabora".⁶ Jednu struju, jednu stranu u žestokom sporu čije su poprište bile Narodna skupština i štampa, činili su liberali i naprednjaci. Na osnovu toga što su i jedni i drugi bili "poklonici... zapadno-evropskih ustanova",⁷ Pašić ih je svrstao u jedan tabor. Razlikovao ih je samo po tome što su liberali bili "obazriviji i sporiji u prenošenju zapadnih ustanova na srpsko zemljište",⁸ dok su naprednjaci "hteli s mesta da Srbiju pretvore u kakovu zapadnu državicu".⁹

Vlada liberala (1880) smatrala je da je za Srbiju, posle Berlinskog kongresa, nastalo "novo doba".¹⁰ Sticanje državne nezavisnosti predstavljalo je istorijsku prekretnicu: "Posle dugog ratovanja, za nas je sad nastupio zadatak, da damo Evropi čvrstu zalogu mira, zakonodavnog poretka i zdravog napretka u istočnim stvarima".

¹¹ Očuvanje nezavisnosti i samostalne budućnosti dovođeno je u vezu "sa novim zahtevima međunarodnog saobraćaja i evropske civilizacije".¹²

Vlada naprednjaka (1880-1882) nastavila je ovu liniju. Naglašavano je da Srbija "oseća snagu i potrebu i... ima političku volju da živi životom evropske obrazovanosti" i "izvrši reforme u duhu savremenog evropskog napretka skoro po svima poljima državnog života".¹³ Tim reformama, Srbija izlazi "iz granica starinske patrijarhalne

⁵ Vidi: Latinka Perović, *Srpsko-ruske revolucionarne veze. Prilozi za istoriju narodnjaštva u Srbiji*, Beograd, 1993; Isto, *Srpski socijalisti XIX veka. Prilog istoriji socijalističke misli*, Beograd, 1995, knj. 3.

⁶ Nikola P. Pašić, *Pisma, članci i govori (1872-1891)*. Priredila Latinka Perović i Andrej Šemjakin. Beograd, 1995, s. 238.

⁷ Isto.

⁸ Isto.

⁹ Isto, s. 238-239.

¹⁰ Stenografske beleške Narodne skupštine za 1877, Beograd, 1878, s. 484.

¹¹ Stenografske beleške Narodne skupštine za 1878, Beograd, 1879, s. 18-19.

¹² Stenografske beleške Narodne skupštine u Kragujevcu na dan 11. maja za 1880, Beograd, 1880, s. 217.

¹³ Stenografske beleške Narodne skupštine za 1881, Beograd, 1882, s.17.

države”,¹⁴ i uređuje se “iznutra kao moderna država”.¹⁵ To znači: država koja “smatra za cilj čoveka” i temelji se na zaključku “da je čovek slobodan i da ima pravo da svoje sposobnosti koje je od prirode dobio upotrebi i usavrši”.¹⁶

Nasuprot ovoj koncepciji *moderne države* čiji su nosioci liberali i naprednjaci, u Srbiji se posle sticanja nezavisnosti, uobličuje i koncepcija *narodne države*, čiji je nosilac Narodna radikalna stranka. Narodna država je antiteza i apsolutističkoj i liberalnoj državi. Ona je izraz kolektivnog interesa, prava i volje; otelovljenje naroda kao celine u socijalnom i etničkom smislu. Ona je organizovana na principu *narodne samouprave* i njen integrišući činilac je *narodna partija*. Osvojiti vlasti pomoću nje kao poluge u svojim rukama stvoriti državu koja će organizovati proizvodnju i vršiti raspodelu u korist slabijih koji čine većinu naroda i dovršiti njegovo oslobođenje i ujedinjenje – to je središna os koncepcije Narodne radikalne stranke koja ima sve karakteristike jedne ideologije.

Razloge za dve pomenute tendencije u razvoju nezavisne srpske države, po Nikoli Pašiću, “leže takoreći u dubljim moralnim i političkim osnovama i pogledima na sveto slovenstvo”.¹⁷ Suprotno *zapadnjačkom taboru* (liberali i naprednjaci), *slovenofilski tabor* (socijalisti i radikali) “nalazi da u srpskom narodu ima toliko dobrih i zdravih ustanova i običaja, da bi ih trebalo samo negovati i dopunjavati s onim dobrim ustanovama, koje se nahode u ruskoga naroda i ostalih slovenskih plemena, a od zapada uzimati samo tehničko znanje i nauku i njima se koristiti u duhu slave-no- srpskom”.¹⁸

Zapadnjaci, naročito vođe Napredne stranke, u uverenju “da bi Srbija bila osuđena na većitu primitivnost, ako se ne bi oslobodila ruskog uticaja”,¹⁹ spoljni oslonac za unutrašnju modernizaciju, odnosno evropeizaciju, nalazili su u Austriji koja je za Srbiju, koja je tek stekla državnu nezavisnost, najbliža Evropi. *Slavenofili*, socijalisti kao potonji radikali, u spoljnoj politici držali su se “slav(enske) i prav(oslavne) Rusije”, a u unutrašnjoj “srp(skih) običaja i duha”.²⁰ Prema Nikoli Pašiću, vođi Narodne radikalne stranke, pomenuta politika je i učinila “da je gotovo sav narod odma pristao

¹⁴ Stenografske beleške Narodne skupštine za 1884, Beograd, 1885, s. 27.

¹⁵ Isto.

¹⁶ Milan Piroćanac, *Referat o delu Blunčelijevom “Karakter i duh političkih partija”*, Godišnjica Nikole Čupića, 1879, S. XXXVIII.

¹⁷ Nikola P. Pašić, *Pisma, članci i govori (1872-1891) ...s. 239.*

¹⁸ Isto.

¹⁹ Slobodan Jovanović, “Srpsko-bugarski rat”. *Političke i pravne rasprave. Sabrana dela*, Beograd, 1990, knj. 2, s. 429.

²⁰ Nikola P. Pašić, *Pisma, članci i govori (1872-1891) s. 239.*

na našu (Narodne radikalne stranke – L.P.) stranu, ili odma izjavio da naši pogledi i naše ocene to su u isto vreme i njegovi”.²¹ Ovakva identifikacija sa siromašnim i neprosvećenim narodom, čijih je devet desetina činilo seljaštvo, ostavljala je vrlo usku marginu za političku konkurenciju i slobodu ideja. Jednom reči – za alternativu. I to ne samo posle 1878. godine, kada se Srbija, sticanjem državne nezavisnosti, našla na istorijskoj prekretnici. Kada je (1889) došla na vlast, Narodna radikalna stranka valadala je gotovo bez opozicije. To je državi dalo partijski, a političkoj kulturi monistički karakter. Uz socijalnu jednakost, koja je ostvarena kroz dominaciju sitnog poseda, na ovim osnovama je formiran model demokratije suprotan modelu liberalne demokratije. *Narodna demokratija*, koja se realizuje kroz *narodnu partiju*, *narodnu samoupravu* i *narodnu državu* u suštini je totalitarna.

Pokušaj modernizacije Srbije u prvom okviru, to jest od sticanja nezavisnosti do kraja Prvog svetskog rata, značajan je upravo zato što su se u njemu manifestovale neke karakteristike dramatičnog prelaza patrijarhalnog u moderno društvo, koje će se javiti i u sledeća dva okvira. Ovaj prvi pokušaj modernizacije Srbije učinili su predstavnici intelektualne elite: “Obrazovani na Zapadu u punom jeku liberalizma, oni su smatrali liberalizam kao neophodan sastojak evropske kulture”.²²

Modernizacija je za njih bila sinhron proces. Političke reforme (Zakon o štampi, Zakon o zborovima i udruženjima) idu zajedno sa reformom ekonomije (Zakon o izgradnji prve železničke pruge, Zakon o Narodnoj banci, čitav set finansijskih zakona i trgovinskih konvencija); obrazovanja i prosvete (Zakon o obaveznoj osnovnoj školi, Zakon o zaštiti zdravlja naroda i stoke); ključnih institucija države (Zakon o sudijama, Zakon o stajaćoj vojsci). Najzad, tu je i rešenje crkvenog pitanja. Kao kruna, izrađen je i projekat ustava koji bi apsolutistički način vladavine zamenio parlamentarnim sistemom.

Modernizaciju je projektovala i realizovala manjina, i to vrlo ubrzano. Otuda naziv – “revolucija odozgo”. Pripadnici ove manjine nisu se obazirali na svoju nepopularnost: “Oni su osećali potrebe moderne kulturne države i nisu zazirali od nepopularnih mera; to su pokazali onoga dana kada su seljaku uzeli dete u osnovnu školu, a odrasla sina u vojsku. Naprednjačka vlada čini utisak jedne reformatorske vlade, koja može biti i suviše zaljubljena u strane obrasce, ali kojoj to valja oprostiti zbog njene kuraži da zagazi u jedno modernisanje državne uprave koje je toliko nepopularno koliko i potrebno”.²³

Pokušaj modernizacije u prvom okviru naišao je na dvostruki, podjednako sna-

²¹ Isto.

²² Slobodan Jovanović, *Vlada Milana Obrenovića*, II, Beograd, 1934, s. 311.

²³ Isto, s. 382.

žan otpor: spoljni, u licu Rusije i unutrašnji, u prvom kralju koji nije pristajao na liberalni ustav. Ali, najtvrdi otpor pružila je Narodna radikalna stranka. U ekonomskim reformama, ona je videla razbijanje socijalnog jedinstva seljačkog naroda, a u stvaranju institucija moderne države – napuštanje demokratije kao neposredne vladavine naroda preko narodnog predstavništva, u kome bi, kao u konventu, bilo sačuvano jedinstvo zakonodavne, izvršne i sudske vlasti. Izgradnju srpske nezavisne države po uzoru na zapadnoevropske države, radikali su videli kao izdaju *narodne države*. Već samo koncentrisanje mlade srpske države na sopstveni razvoj bilo je shvaćeno kao udaljavanje od zavetnog cilja – oslobođenja i ujedinjenja srpskog naroda. Sloboda naroda kao celine bila je stavljena iznad slobode pojedinog čoveka u Srbiji: sloboda je uvek bila sloboda od drugoga.

Unutrašnji konflikt se zaoštavao. U njegovoj osnovi ležao je “odnos prema Evropi, njenim vrednostima i obrascima”.²⁴ Posle poraza pomenutog pokušaja modernizacije, patrijarhalna matrica se učvrstila, formirao se socijalno-politički obrazac i politička kultura koja je uticala na potonje pokušaje modernizacije.

To se ne menja ni posle dinastičkog prevrata 1903. godine. Najnovija istraživanja dovode u pitanje mit o *zlatnom dobu srpske demokratije*.²⁵ Ubistvo kraljevskog para bilo je delo oficirske zavere. Ovim činom vojska je stupila na teren politike da ga više ne napusti. Vremenom, ona će postajati samostalni centar, sa posebnom organizacijom unutar sebe koja je imala svoj politički program. Godine 1911. stvara se organizacija *Ujedinjenje ili smrt*, poznatija kao *Crna ruka*. Iste godine pokreće se i list *Pijemont*.²⁶ Civilne vlasti će doći u sukob sa njom, ali ne oko programa oslobođenja i ujedinjenja, već oko primata vlasti.

Najzad, Srpska pravoslavna crkva predstavlja bitan ograničavajući činilac modernizacije, odnosno evropeizacije Srbije. Za nju je srpsko pitanje elemenat i oblik religije. Ako nije samo verska već i nacionalna ustanova, Srpska pravoslavna crkva je neodvojiva od države. Za nju je modernizacija neprihvatljiva upravo zbog toga što podrazumeva odvojenost crkve od države, odnosno laičku sa verskim slobodama. Osim toga, u pravoslavlju se radu i sticanju ne pridaje veliki značaj. Male potrebe pojedinaca rezultat su shvatanja da rad služi namirivanju fizičkih potreba (hrana, odeća, čula). Takvo shvatanje rada je bliže socijalističkom nego kapitalističkom

²⁴ A.L.Šemjakin, *Serbia na perelome, Obertenie nezavisnosti i problema modernizacii*, “Tokovi istorije”, Beograd, 2000, br. 1-2, s. 32.

²⁵ Olga Popović-Obradović, *Parlamentarizam u Srbiji 1903-1914. godine*, Beograda, 1998; Dubravka Stojanović, *Srbija i demokratija 1903-1914. Istorijska studija o “zlatnom dobu srpske demokratije”*, Beograd, 2004.

²⁶ Vasa Kazimirović, *Crna ruka*, Beograd – Kragujevac, 1997.

shvatanju ekonomije, što je, kako pretpostavlja Sergej Bulgakov, i navelo Dostojevskog da tvrdi da je "pravoslavlje naš ruski socijalizam".²⁷

Konstante i ne bi bile to što jesu da su promjenjive. Politički monizam kao izraz socijalne homogenosti seljačkog društva, neodvojivost crkve od države, uticaj vojске u političkom životu, Srbija unosi u jugoslovenski državni okvir.

U Jugoslaviji dolazi do ujedinjenja srpskog naroda. Ali, u zajednici sa drugim narodima, Srbija svoj primat zasniva na ratnim zaslugama, vojnoj sili i pokušaju stvaranja jugoslovenske integralističke ideologije. Ona odbija ideju složene države (što je vidljivo u načinu ujedinjenja, majorizaciji prilikom donošenja prvog ustava). Unutrašnji sukobi (atentat na predstavnike Hrvata u Narodnoj skupštini, ubistvo kralja Aleksandra) otežavaju modernizaciju Jugoslavije kao države, a pogotovo kao društva. U odbrani od majorizacije, dolazi do ubrzane nacionalne integracije nersrpskih naroda u Jugoslaviji. Sve to, sa različitim intenzitetom, žilavo se održava i postepeno manifestuje i u Komunističkoj partiji Jugoslavije koja je imala politički monopol.

Iako je Jugoslavija obnovljena na osnovi federalnog uređenja, jugoslovenski federalizam je dugo po uzoru na sovjetski federalizam, bio više administrativni i kulturni. Sukob sa Staljinom 1948. godine doveo je do unutrašnje homogenizacije države, naglasivši njen centralistički karakter i ulogu vojnog i policijskog činioca. Ali, česte ustavne promjene već posle Staljinove smrti ukazivale su da Jugoslavija još uvek traži formulu unutrašnjeg uređenja koja bi isključivala političku dominaciju najbrojnijeg naroda, naročito s obzirom na njegovo procentualno učešće u vladajućoj Partiji i u Armiji. Glavne rezerve prema doslednoj federalizaciji zemlje dolazile su iz jedinstvene ideologije, sistema lične vlasti, ali i iz identifikacije Srbije sa Jugoslavijom; u ovom poslednjem, iako su često imale instrumentarnu vrednost, veliku ulogu i u Komunističkoj partiji Jugoslavije.

Procesi nacionalne integracije drugih naroda u Jugoslaviji ubrzani su posle 1966. godine, kada je iz jugoslovenskog partijskog i državnog vrha bio uklonjen Aleksandar Ranković, koji je od Drugog svetskog rata bio drugi čovek u Komunističkoj partiji Jugoslavije, a prvi u Državnoj bezbednosti. Uklanjanje Aleksandra Rankovića, kao najvišeg predstavnika Srbije i naslednika Tita, u Srbiji, ali i u celom srpskom korpusu, primljeno je kao udarac državnom jedinstvu, odnosno kao slabljenje njenog glavnog stožera – Srbije. Taj utisak su pojačali ustavni amandmani iz 1968. godine, a naročito iz 1970-71. godine, koji su faktički pripremili donošenje

²⁷ Irena Ristić, *Aktivizam naspram kontemplacije: uticaj protestantizma i pravoslavlja na ekonomski duh pojedinca* u: *Kultura i razvoj*, Beograd, 2004, s. 284.

Ustava iz 1974. godine.²⁸

U Srbiji je postojao prećutni konsenzus oko neprihvatanja Ustava iz 1974. godine, koje je postalo otvoreno posle Titove smrti. Nema sumnje da je nezadovoljstvo ustavom iz 1974. godine poslužilo kao detonator krize jugoslovenske države, a zatim i njenog dramatičnog raspada.

Kada i zašto počinje kriza jugoslovenske države koja je obnovljena proklamovanjem rešenja nacionalnog pitanja kroz federalističko uređenje? Istraživanje unutrašnjih previranja kroz koja je prolazila jugoslovenska država u ovom periodu izostala su iz više razloga: ideološki i politički monopol Komunističke partije koji je doveo do fetišiziranja njihovog jedinstva, ali i jedinstva države; strah da sećanja na žrtve građanskog rata ne naruše stabilnost višenacionalne države; sukob sa Staljinom 1948. godine i glorifikovanje toga uistinu važnog čina u razlaganju ideološkog, ali i vojnog hegemonu do koga je došlo u Jugoslaviji, ali i u svetu; jugoslovenska država izvan socijalističkog lagera, što je bio dovoljan razlog da se ostave neupitnim osnove njenog razvoja i potisnu njene unutrašnje protivrečnosti.

Rezultati modernizacije srpskog društva posle 1945. godine, u trećem državnom okviru u istoriji Srbije u moderno doba, bili su impresivni: brza industrijalizacija; masovno školovanje; razvoj kulture, naročito umetničkog stvaralaštva (književnost, slikarstvo, film, pozorišna umetnost); velika uloga jedne male zemlje u međunarodnoj politici u vreme blokovske podele sveta bili su neodvojivi od napretka jugoslovenske države, koja se krajem šezdesetih godina XX veka svrstala u srednje razvijene zemlje. To je potisnulo različite nacionalne ideologije sa kojima su jugoslovenski narodi naročito Srbi i Hrvati, ušli u istu državu, ali nije izmenilo ciljeve nacionalnih ideologija, koji su ostali jednako inkopatibilni. Naime, kada je 1938. godine, stvaranjem Banovine Hrvatske, priznato hrvatsko pitanje, odnosno višenacionalni karakter jugoslovenske države, u Srbiji je, preko intelektualne elite okupljene oko Srpskog kulturnog kluba, otvoreno pitanje zaokruženja srpske nacionalne jedinice. Pri tome su Srbima smatrani i Makedonci, Crnogorci, Muslimani.

Na stvaranju posebne srpske jedinice u okviru tročlane federacije (srpske, hrvatske i slovenačke), koja bi postavljanjem granica i zamenom stanovništva postala *homogena*, odnosno etnički čista, insistirao je u Drugom svetskom ratu četnički pokret Draže Mihajlovića. Ideološki i institucionalni poraz ovog pokreta značio je i poraz tradicionalnog srpskog nacionalizma.

U komunističkom pokretu Srbije, od ranih dvadesetih godina XX veka, kada

²⁸ O pomenutim procesima postoji obimna literatura. Dobar pregled Audry Helfant Budding, "Srpski nacionalizam u XX veku", u *Milošević vs Jugoslavija*, Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, Beograd, knj. 1.

se on suočio sa nacionalnim pitanjem u Jugoslaviji, postojalo je snažno osećanje identifikovanja sa Jugoslavijom. Otuda je svaka decentralizacija već federativne Jugoslavije primana sa rezervom, kao potencijalni separatizam. To je "odmah na dramatičan način skretalo pažnju nacionalističkih Srba unutar Srbije na položaj Srba izvan nje".²⁹ Ispod površine *socijalističke, samoupravne, federativne, nesvrstane* Jugoslavije, u nauci i kulturi, pa čak i politici, postojali su razni načini da se, nezavisno od proklamovane ravnopravnosti, obezbedi faktička dominacija većinskog naroda; i kao reakcija – načini da se ova spreči. Bez obzira na dogmu u jedinstvu, sporovi oko karaktera jugoslovenske države, odnosno oko rešenja nacionalnog pitanja, neprestano su tinjali. Povremeno, u polemikama između intelektualaca, oni su probijali naizgled mirnu površinu. Budući da su intelektualci pripadali komunističkoj partiji, sporovi između njih reflektovali su razlike u njoj samoj. Najzad, one su se ispoljile i u njenim najvišim organima.³⁰

Neslaganja u Partiji su produbljena posle uklanjanja Aleksandra Rankovića, koji je bio predstavnik Srbije u najvišim državnim i partijskim organima, 1966. godine, a postala su otvorenija povodom ustavnih promena krajem šezdesetih i početkom sedamdesetih godina XX veka. Ali, do vraćanja na ciljeve srpske nacionalne ideologije koji su postavljeni davno pre stvaranja jugoslovenske države došlo je tek posle smrti Josipa Broza kao autoritarnog vođe, i u promenjenim međunarodnim okolnostima.

Ideja o etničkoj državi čije granice, prema organicističkom shvatanju nacije, idu do obuhvatanja teritorija na kojima se nalazi i poslednji Srbin, neodvojiva je od *narodne* države u socijalnom i političkom smislu. U Srbiji, pre nego što je izgubila bitku za srbizaciju Jugoslavije, i krenula u rat za stvaranje nacionalne države, došlo je do *antibirokratske revolucije*, koja je predstavljala patrijarhalan odgovor na novi izazov modernizacije. Odbačene su ekonomske i političke reforme u pravcu tržišne privrede i višepartijskog sistema. Kriza državnog socijalizma u Istočnoj Evropi, slom komunističke ideologije i hladnog rata dali su događajima ubrzanje. Izgledalo je da je ostvarenje nacionalne države na dohvat ruke: sad ili nikad. Opređeljenje za taj cilj znači odbacivanje ekonomske i političke modernizacije države. Na tom pitanju, legitimno su se manifestovali i različiti interesi naroda koji su činili jugoslovensku državu.

²⁹ Isto s.63.

³⁰ Na sednici Izvršnog komiteta CK SKJ, u martu 1962, koja je dugo držana u tajnosti, Aleksandar Ranković suprotstavio se daljoj decentralizaciji države i Partije. Njegovo stanovište proizlazilo je iz ideološkog dogmatizma, iz fetiša jedinstva. Ali, on je u prvom organu predstavljao Srbiju. Srpskim nacionalistima van Partije nije smetao komunistički dogmatizam ako je sprečavao dalju federalizaciju Jugoslavije. Za predstavnike drugih nacija, to je bio znak za uzbunu.

Raspad jugoslovenske države ima već mnogo interpretacija. One će, međutim, više nego do sada morati da uzmu u obzir i različitu evoluciju, jer upravo ona otkriva korene razlika unutar višenacionalne Jugoslavije. Još pre pada Berlinskog zida i raspada Sovjetskog Saveza pokazalo se da je državni socijalizam u Srbiji mnogo žilaviji nego bilo gde u Istočnoj Evropi. Egalitarna ideologija, pod raznim imenima (socijalizam, radikalizam, komunizam) određivala je istoriju Srbije kroz čitavo moderno doba. Ona nije uništila ni aristokratiju ni buržoaziju, kao modernu državu zasnovanu na vladavini prava i liberalnoj demokratiji, utemeljenu na slobodnom pojedincu, građaninu. Naprotiv ona je u interesu jednakosti, makar i u siromaštvu, *narodne države* i *narodne demokratije*, stvorila osnove za levi i desni totalitarizam.

Od dominantne socijalne ideologije teško je odvojiti pitanje integracije srpskog naroda u modernu naciju; odnosno, koncept države, smisao i ishod ustavnih borbi. Od 1877. do 1912. godine, Srbija je imala dvanaest ustavnih zakona, od kojih neki nisu uopšte primenjivani. Ustavno pitanje postalo je "jabuka razdora" u Jugoslaviji posle 1918. godine, a Jugoslavija posle 1945. godine prolazila je kroz česte promene Ustava. I danas, posle ratova i raspada jugoslovenske države, Srbija stoji pred, kao i u prošlosti, teško rešivim ustavnim pitanjem.

Stalne ustavne promene posledica su činjenice da nijedna od realnih država u kojoj je srpski narod živeo u moderno doba – od Kneževine Srbije (1833) do današnje Državne zajednice Srbije i Crne Gore – nije zadovoljavala težnje srpske elite. Zaokruženje etničke države, koje je podrazumevalo teritorijalnu ekspanziju i ratove, nemilosrdno trošenje materijalnih resursa, ali i ljudskog materijala, bilo je inkopatibilno sa razvojem realne srpske države u dobinu.

Projekt zaokruženja etničke države, to jest ostvarenje ciljeva XIX veka na kraju XX veka, glavni je generator raspada jugoslovenske države. Njegova arhaičnost dovela je Srbiju u sukob sa vremenom i odredila način raspada. Zato se u odnosu prema neposrednoj prošlosti prelama stepen razrešenosti glavne srpske intelektualne kontroverze: moderna država ili obnova srednjovekovne države.

Postoje tri osnovna tipa odnosa prema prošlosti: pacifikacija prošlosti, odnosno kontinuitet sa nacionalizmom; zaborav koji zagovaraju čak i protivnici rata; najzad, strategija suočavanja sa prošlošću "kroz moralnu refleksiju", to jest – novi poredak nije moguć bez diskontinuiteta.³¹ Oko izbora strategije nije bio postignut konsenzus ni među akterima događaja od 5. oktobra 2000. godine, kada je sa vlasti uklonjen konsenzualni autokrata Slobodan Milošević, iza koga su, na početku, bile srpska politička, intelektualna, verska, vojna elita i mase. Glavni akteri petooktobarskih

³¹ Nenad Dimitrijević, *Srbija kao nedovršena država u: Između autoritarizma i demokratije. Srbija, Crna Gora, Hrvatska. Knjiga II. Civilno društvo i politička kultura*, Beograd, 2004.

događaja nisu postigli konsenzus oko orijentacije Srbije posle uklanjanja Slobodana Miloševića. Ali, ne zato što su propustili mogućnost da to učine već zato što su njihove intencije bile različite. I među njima je, kao nekad među komunistima, ostala nerazrešena kontroverza oko rešenja srpskog nacionalnog pitanja, odnosno karaktera države.

Kolokvijalno, pomenuta kontroverza opisivana je kao sukob *legalista* i *reformista*. Personalno kao sukob Vojislava Koštunice i Zorana Đinđića. Više toga je moralo da se dogodi da bi postalo jasno da se zapravo radi o kontinuitetu socijalne i nacionalne ideologije koja je obeležila neposrednu prošlost i o diskontinuitetu sa tom ideologijom. Trebalo je da započnu ekonomske i političke reforme koje su imale za cilj evropeizaciju Srbije i da se prihvati pravno sankcionisanje ratnih zločina da bi postalo očigledno da *legalisti* nisu u tome videli glavni smisao petooktobarskih događaja. Ali je bilo potrebno i da, posle ubistva premijera Zorana Đinđića, *legalisti* dođu na vlast i pokažu da stoje "na pozicijama odbrane institucionalnog i ideološkog nasleđa Miloševićevog resantimanskog nacionalizma".³²

Najnoviji pokušaj modernizacije Srbije krenuo je sa veoma niskih osnova: razorena država, slabo društvo, osiromašeno i ostarelo stanovništvo, smanjen intelektualni kapacitet. Ali, za razliku od svih prethodnih pokušaja, ovaj je, kao nikad u istoriji Srbije, imao podršku sveta, pre svega Evrope. Ta mogućnost nije samo propuštena - one je sprečena. Sprečena je, da bi se sačuvao kontinuitet, odnosno one vrednosti socijalne i nacionalne ideologije koja je dominirala u razvoju Srbije u moderno doba.

■

³² Isto, s. 63.